

"תן לי יבנה וחכמיה" אגדה ומציאות בסיפור יציאת רבן יוחנן בן זכאי מירושלים

הקדמה

המסורת היהודית רואה ברבן יוחנן בן זכאי את האדם שפתח תקופה חדשה בתולדות האומה, לאחר חורבן בית שני. הודות לאישיותו, הצליח בן זכאי, להמשיך את קיומה של היהדות אף שבית המקדש חרב ולאחר שהתאים את היהדות לרוח הזמן הבטיח את קיומה לדורות עולם.

סיפור יציאתו של רבן יוחנן בן זכאי מירושלים בעת המרד הגדול, והליכתו למפקד הצבא הרומי בארץ ישראל (לימים, הקיסר אספסיאנוס) מצוי בחמישה ספרים: אבות דרבי נתן, נוסח א', פרק ד'; אבות דרבי נתן, נוסח ב', פרק ו'; מדרש איכה רבה, פרשה א'; תלמוד בבלי, גיטין נו; מדרש משלי. יש לציין כי האגדה שבמדרש משלי הועתקה כמות שהיא מאבות דרבי נתן נוסח ב' ולכן ניתן לומר כי למעשה מדובר בארבע גרסאות שונות, המכילות בתוכן דברי אגדה רבים ומעט מאוד עובדות היסטוריות המקשות עלינו היום לדעת לאשורם את התרחשות הדברים.

מאמר זה, דן בסוגיית יציאתו של רבן יוחנן בן זכאי מירושלים ופגישתו עם אספסיאנוס על סמך הגרסאות השונות מול העובדות ההיסטוריות הקיימות. תכליתו של המאמר לבדוק מה הביא את רבן יוחנן בן זכאי לצאת מהעיר בעת המרד הגדול, האם קיבל עזרה ומדוע הגיע ליבנה? כמו כן, ננסה לבדוק את מעמדו של יוחנן בן זכאי בציבור וננסה לענות על השאלה האם שימש נשיא באותם ימים או לא.

רקע - פרוץ המרד הגדול (בשנים 66-73)

בשנת 64 התחלף נציב יהודה ובמקומו של אלבינוס (62-64) מונה גסיוס פלורוס (64-66). בניגוד לאלבינוס שהיה ביחסים טובים עם היהודים, פלורוס לא היה כזה ולמעשה מתואר על-ידי יוסף בן מתתיהו כאיש מושחת ואכזר, אולי האכזר ביותר מבין כל הנציבים ששלטו ביהודה עד אותו זמן¹. פניות היהודים

1. יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים (ירושלים: מוסד ביאליק, 1983), כרך ג', ספר 20, עמ' 369, 372-373.

אל האחראי על פלורוס, נציב סוריה, קסטיוס גלוס לא נענו והיחסים בין פלורוס לבין היהודים הלכו והורעו. מאחר שפלורוס חשש כי היהודים ימשיכו להתלונן עליו, החליט, לטענת יוסף בן מתתיהו, לרקום מזימה ולפיה הוא יקשה את שלטונו עליהם, כדי לעורר אותם למרוד ובכך ינקה את עצמו ממעשי הפשע שלו.² כמובן, בהיעדר מקורות רבים נוספים, קשה לדעת אם אכן כך היו פני הדברים, אולם ידוע שמאז הלך המצב ביהודה והתדרדר עד כדי מרד בשלטון הרומי כולו - הידוע כמרד הגדול.³

באייר, שנת 66, החלו עימותים בין יהודים לסורים בקיסריה, שבסופם אולצו יהודי העיר לעזוב אותה.⁴ באותו חודש עלה פלורוס, בראש צבאו, לירושלים למסע שוד ורצח. בזיזת אוצרות המקדש ומעשי הרצח שביצע ברחובות העיר, גרמו למהומות קשות, שהביאו את אגריפס השני (מרקוס יוליוס אגריפס), נינו של הורודוס, לחזור מאלכסנדריה לירושלים ולהתערב כדי לרסן את העם. בנאום שנשא בפני ההמון בירושלים ניסה אגריפס לשכנע אותו להימנע ממרידה כללית נגד רומא. הוא טען כי אם לעם ישנה בעיה אישית עם הנציב פלורוס מדוע צריכים הם למרוד נגד רומא כולה. ברור, לטענתו, כי העם לא יוכל לגבור על רומא - האימפריה החזקה בעולם ולכן תהיה זו טעות לפתוח במרד נגדה.⁵ אגריפס ביקש מהעם להמתין ולא לעשות דבר עד שהנציב יתחלף, אך בקשתו לא נענתה והמרד הלך והתחזק בעיקר כתוצאה משני אירועים שהתרחשו באותם ימים: האחד, מנחם בן יהודה מנהיג תנועת הסיקריים, עלה בראש אנשיו למצדה ולאחר קרב עם חיל המצב שם, הצליח להשתלט על המקום. השני, בבית המקדש הצליח בנו של הכהן הגדול, אליעזר בן חנניה, לשכנע את הכהנים שלא להקריב יותר קרבן לשלום הקיסר, כפי שהיה נהוג באותם ימים. מעשה הפגנתי זה התחיל באופן רשמי את המרד ברומים.⁶

לצורך דיכוי המרד הגיע נציב סוריה קסטיוס גלוס בראש הלגיון ה-12 וכוחות עזר וכבש את הגליל ללא בעיות מיוחדות. אחר כך, התקדם דרך אנטטיפטריס ולוד לבית חורון והגיע לגבע (גבעון), אולם שם הותקף בידי יהודים

2. שם, עמ' 373.

3. כמובן מטבע הדברים, אין אפשרות לדון בכל הסיבות למרד, לפיכך הסקירה המתוארת כאן היא כללית מאוד. למעוניינים, ניתן למצוא ספרות ספציפית העוסקים בהרחבה במרד הגדול וסיבותיו. הבולטים שבהם: אריה כשר (עורך), המרד הגדול: הסיבות והנסיבות לפריצתו (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"ג).

4. יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים (גבעתיים: מסדה, 1971), ספר ב', פרק י"ד, עמ' 155-156.

5. הנאום מצוטט שם, פרק ט"ז, עמ' 162-168.

6. יואל רפל (עורך), תולדות ארץ ישראל (תל אביב: הוצאה לאור, משרד הבטחון, 1983), כרך ראשון, עמ' 282.

- מהסביבה בפקוד שמעון בר גיורא. למרות זאת המשיך גלוס לעבר ירושלים - מוקד המרידה. לאחר שהצליח להשתלט רק על הר הצופים ועל חלקים מצפון ירושלים החליט לערוך מצור עליה, אך לאחר חמישה ימים התייאש ונסוג. עם נסיגת הצבא הרומי החלו היהודים לרדוף אחריו ותפסו אותו באזור בית חורון. כ-400 חיילים רומים נהרגו באותו יום, אך מפקדם גלוס הצליח להימלט.⁷
- כאשר נודע לנירון הקיסר על תבוסת גלוס הוא הטיל את דיכוי המרד על אחד ממפקדי הצבא המהוללים של רומא אספסיאנוס (הידוע כטיטוס פלביוס אספסיאנוס). בחירתו של אספסיאנוס הייתה טבעית, שכן, באותם ימים לא היו לאספסיאנוס שאיפות להגיע לשלטון ולכן לא נשקפה סכנה ממנו אם יצליח בדיכוי המרד.⁸ באביב שנת 67 הגיע אספסיאנוס עם צבאו (כ-60,000 חיילים) לעכו ועליה השתלט ללא קרב לאחר שנכנעה. יחד עם עכו נכנעה גם העיר ציפורי, שהפכה להיות בסיס להתקפה של רומא על כפרי הגליל. בתמוז, שנת 67, נכבשה העיר יודפת וכ-10,000 מתושביה נטבחו. ממנה נמלט יוסף בן מתתיהו, שהסגיר עצמו לרומים מאוחר יותר. אחרי נפילת יודפת נכנעה טבריה ולאחריה טריארכי (מגדל). אחר כך המשיכו הרומים לעבר גמלא, הר תבור וגוש חלב ובכך השלימו למעשה את כיבוש כל הגליל. לאחר כיבוש הגליל, אספסיאנוס כבש את האזורים בעבר הירדן ובשאר חלקי ארץ ישראל ובודד את ירושלים.⁹
- בינתיים נודע כי נירון קיסר התאבד ומאחר והיו לאספסיאנוס שאיפות לרשת את מקומו, בניגוד להערכה המוקדמת ברומא, החליט לעזוב את ארץ ישראל ולהגיע לאלכסנדריה, כאשר הוא מונה כבר לקיסר על ידי חייליו - חיילי הלגיון השלישי ביולי של שנת 69. עתה לא נותר לו אלא להמתין עד שימונה באופן רשמי לקיסר רומא על ידי הסנאט.¹⁰ המשך המערכה לדיכוי המרד הוטלה על בנו של אספסיאנוס, טיטוס, שרשותו עמדו כוחות נוספים שהובאו מסוריה ומאלכסנדריה וכוחות עזר. כידוע, טיטוס ניהל את המצור על ירושלים והצליח בסופו של דבר לכבושה, ולשרוף את המקדש בשנת 70 לספירה.¹¹
7. יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, כרך ג', ספר 20, עמ' 182-183; גאיוס סויתוניוס טרנקוילוס, חיי שנים עשר הקיסרים (תל אביב: הוצאה מסדה: תשט"ו), עמ' 245.
8. שם.
9. רפל, תולדות ארץ ישראל, כרך ראשון, עמ' 284-285; קורנליוס טאקיטוס, דברי הימים (ירושלים: מוסד ביאליק, 1965), ספר חמישי, עמ' 205.
10. טרנקוילוס, חיי שנים עשר הקיסרים, עמ' 246. לפי טאקיטוס בעת ששהה אספסיאנוס באלכסנדריה התרחשו נסים שהעידו על בחירתו לקיסר. אחד המופלאים שבנסים אלו היה כאשר הצליח לרפא עיוור ולהשיב ללו את ראייתו. טאקיטוס, דברי הימים, ספר רביעי, עמ' 194.
11. הכוחות שלחמו ביהודה היו הכוחות של אספסיאנוס: הלגיון החמישי, העשירי והחמישה עשר, עליהם נוספו הלגיון השנים עשר מסוריה, הלגיון השלישי וכן חיילים מהלגיון העשירי ושניים שהובאו מאלכסנדריה. נוסף על כך עמדו לרשותו עשרים קוהורטות של בעלי ברית, שמונה גונדות פרשים, פלוגות של ערבים ועוד. את פירוט הכוח שעמד לרשותו טיטוס ראה: שם, ספר חמישי, עמ' 199-200.

רבן יוחנן בן זכאי בירושלים

"רבן יוחנן בן זכאי קיבל מהלל ומשמאי" אומרת המשנה (אבות ב', ח) והבבלי מציין כי "שמונים תלמידים היו לו להלל הזקן... גדול שבכולן יוחנן בן עזריאל קטן שבכולן רבן יוחנן בן זכאי" (סוכה כח, ע"א). הנסיון של המקורות להדגיש את העובדה כי רבן יוחנן בן זכאי היה תלמידם של הלל ושמאי, ואולי היה אף הקטן שבתלמידיו של הלל, לא נועד אלא לכפר על הפער הכרונולוגי הקיים בין תקופת פעילותם של הלל ושמאי לתקופה בה פעל רבן יוחנן בן זכאי. אמנם, היו שטענו כי האגדה המספרת על כך שרבן יוחנן בן זכאי היה בין ארבעת החכמים שחיו עד מאה ועשרים יחד עם משה רבנו, הלל הזקן ורבי עקיבא ועל כן יכול היה הוא להיות תלמידו של הלל הזקן¹². אלא, שסביר יותר להניח, שמדובר בשאיפה של האגדה להשוות את החכמים האלה למשה רבנו ולא שבאמת האריכו ימים כמו משה¹³.

כידוע, מקבילו של רבן יוחנן בן זכאי, בעת שפעל בירושלים, היה רבן שמעון בן גמליאל, שהוא היה בנו של נכדו של הלל הזקן¹⁴. מכאן יוצא, שישנו פער של כמאה שנה בין הלל הזקן לרבן יוחנן בן זכאי ולכן לא יכול היה להיות בן זכאי תלמידו של הלל הזקן וגם לא הקטן שבהם.

לאור זאת נראה כי המשנה באומרה כי "רבן יוחנן בן זכאי קיבל מהלל ומשמאי" התכוונה להדגיש לא רק את תפיסתו ודרכו של רבן יוחנן בן זכאי שהייתה דומה לזו של הלל הזקן, אלא, אף את הוכמתו וגדולתו של אדם זה. זאת אנו למדים מפירושו של הרמב"ם ממקרה דומה. במסכת סוטה נאמר שרבי יהושע אומר על רבי עקיבא כי הוא תלמידו של רבן יוחנן בן זכאי:

אמר רבי יהושע: "מי יגלה עפר מעיניך, רבן יוחנן בן זכאי, שהיית אומר: עתיד דור אחר לטהר ככר שלישי, שאין לו מקרא מן התורה... והלא רבי עקיבא תלמידך מביא לו מקרא מן התורה שהוא טמא..." (משנה סוטה ה', ב).

לכאורה ישנה סתירה בין הידוע לנו שרבי עקיבא היה תלמידם של רבי אליעזר ורבי יהושע שהם היו תלמידיו של רבן יוחנן בן זכאי (אבות דרבי נתן, נוסח ב', ו). לכן צריך היה להיאמר כי רבי עקיבא תלמיד תלמידו של יוחנן בן זכאי. אולם כאמור הרמב"ם בפירושו מסביר:

12. למשל, חי מרחביה, "רבי יוחנן בן זכאי - מה היה ומה לא היה", האומה, בי (תשרי תשמ"ב), עמ' 267.

13. אהרן קמינקא, "הללי", מצודה, ג-ד (סיון תשי"ה), עמ' 135.

14. כידוע שושלת הלל הזקן הייתה: הלל הזקן, רבן שמעון בן הלל, רבן גמליאל הזקן, רבן שמעון בן רבן גמליאל, רבן גמליאל בן רבן שמעון, רבן שמעון בן רבן גמליאל, רבי יהודה הנשיא.

"אמר על רבי עקיבא תלמידך מחמת גדולתו, ולא אמר תלמיד תלמידך ואף על פי שהיה תלמיד תלמידו, לפי שרבי עקיבא תלמיד רבי אליעזר בן הורקנוס ורבי אליעזר תלמיד רבן יוחנן בן זכאי"¹⁵.
 כך גם לגבי רבן יוחנן בן זכאי אף שלא למד ישירות מהלל הזקן הרי משום גדולתו אמר הכתוב כי למד מהלל הזקן ולא אמר כי היה תלמיד תלמידו של הלל הזקן.

בעודו שוכן בירושלים, בימים שעוד לפני המרד, עסק רבן יוחנן בן זכאי בפעילות כפולה: מצד אחד, בתחום הציבורי, ומן הצד האחר, בעיון התורה. נראה כי העבודה בהוראה והפצת התורה הייתה גדולה מפעילותו בתחום הציבורי, שאף היא הייתה רבה. בתחום לימוד התורה מספרת המסורת כי הוא העמיד חמישה תלמידים שעתידיים היו להעמיד תורה ולסייע לתקומת האומה בדור החורבן ואלו הם: רבי אליעזר בן הורקנוס, רבי יהושע בן חנניה, רבי יוסי הכהן, רבי שמעון בן נתנאל ורבי אלעזר בן ערך (אבות ב', ח). נוסף על כך נראה, כי פעילותו התורנית לא כללה רק העמדת תלמידי חכמים, אלא גם הוצאת תורה החוצה, שכן עליו נאמר: "יושב בעילו של היכל ודורש כל היום כולו" (פסחים כו, ע"א). המסורת מדגישה את חכמתו הרבה באומרה שידע "מקרא ומשנה, תלמוד, הלכות ואגדות... שיחת מלאכי השרת ושיחת שדים ושיחת דקלים" (סוכה כח, ע"א) וכאשר נפטר, נאמר עליו, כי "בטלה זיו החכמה" (סוטה ט', טז)¹⁶. מכאן אפשר להבין את הסיבה מדוע יוחנן בן זכאי היה נערץ על הבריות עוד בימיו ורבים מהם באו לשמוע תורה מפיו בבית המדרש שהקים בירושלים. בלימוד התורה, אגב, הוא ראה את חובתו של האדם באומרו: "אם למדת תורה הרבה אל תחויק טובה לעצמך כי לכך נוצרת" (אבות ב', ח).

אחד מתפקידיו הציבוריים הבולטים של רבן יוחנן בן זכאי בירושלים בימי בית שני היה, להוכיח את תורת הצדוקים ולנהל את הוויכוחים ההלכתיים עמם. הוא גינה קשות את הצדוקים, קרא להם "שוטים" (בבא בתרא קטו, ע"ב) וכינה את תורתם כשיחה בטלה כאשר טען "לא תהא תורה שלמה שלנו כשיחה בטלה שלכם" (מנחות סה, ע"ב)¹⁷. מוויכוחים אלו ניתן לראות שרבן יוחנן בן זכאי לא שימש רק כנציג הפרושים בוויכוחים אלו, אלא, הוא היה גם אחד מחשובי העם באותם ימים. חיזוק לכך ניתן לראות מאותה איגרת בנושא ביעור מעשרות, שנשלחה לכל מחוזות הארץ, עליה היו חתומים רבן שמעון בן גמליאל

15. משנה עם פירוש הרמב"ם בתרגום יוסף דוד קאפח (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ה), כרך ג', עמ' קע"ח; יהודה שביב, "רבי עקיבא תלמיד רבן יוחנן בן זכאי", המעין, מ"א (ניסן תשס"א), עמ' 59.

16. בעניין זה ראה גם: מרחביה, "רבי יוחנן בן זכאי", עמ' 267.

17. רבן יוחנן בן זכאי אמר: "ולא תהא תורה שלמה שלנו כשיחה בטלה שלכם". בבא בתרא קטו, ע"א.

ורבן יוחנן בן זכאי, דבר המוכיח את מעמדו הציבורי הרם באותם ימים, ייתכן כמשנה לנשיא¹⁸. למרות זאת, נראה, שאת התואר "רבן" קיבל יוחנן בן זכאי רק בדיעבד לאחר שהתקין את תשע התקנות הנזכרות במסכת ראש השנה לא, ע"ב¹⁹.

קשה לדעת מה הייתה עמדתו של רבן יוחנן בן זכאי כאשר פרץ המרד. אמנם יש לנו מקור בו השווה רבן יוחנן בן זכאי שעבוד שמים לשעבוד בשר ודם באומרו על הפסוק: "אם לא תדעי לך היפה בנשים, צאי לך בעקבי הצאן ורעי את גדיותיך על משכנות הרועים" (שיר השירים א', ח):

"לא רציתם להשתעבד לשמים, הרי אתם משועבדים לפגומי גוים ערביים; לא רציתם לשקול לשמים בקע לגולגולת, הרי אתם שוקלים חמישה עשר שקלים במלכות אויביכם... וכן הוא אומר (רבן יוחנן בן זכאי): תחת אשר לא עבדת את ה' אלוהיך באהבה, ועבדת את אויביך בשנאה..."²⁰

ולכן נראה לכאורה כי תמך במרד נגד רומא. עם זאת צריך לזכור, שמלבד הקנאים שעודדו את המרד וכן אנשי השלום, כאלו שלא האמינו מלכתחילה בתוצאות המרד או כאלו שהיו מקורבים לרומא וסירבו לצאת נגדה, היו גם אנשי הביניים - אותם אנשים שלא התנגדו לצאת נגד רומא ובנסיבות מסויימות היו מוכנים גם להתפשר עימה, כאשר הגיעו למסקנה כי הסיכוי להצליח במרד קלוש.

מאמרתו של רבן יוחנן בן זכאי: "אל תסתיר במותייהם שלא תבנם בידך... אם הייתה נטיעה בתוך ידך ויאמרו לך הרי לך המשיח. בוא ונטע את הנטיעה (ואח"כ צא והקבילו)" (אבות דרבי נתן נוסח ב, ל"א) עולה דמותו כמנהיג מתון וריאליסטי, ולכן אין ספק, כי נמנה הוא על אותם אנשי הביניים. זאת גם הסיבה שכאשר הגיע בן זכאי למסקנה כי המרד אינו עולה יפה וגורם למלחמת אחים בתוך ירושלים, החליט לעזוב את העיר וללכת לרומים.

18. שמואל, ספראי, "התאוששות היישוב היהודי בדור יבנה" בתוך ברס, צבי ואחרים (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי (ירושלים: יד בן צבי, תשמ"ב), כרך ראשון, עמ' 27; אלון, תולדות, עמ' 55. על האגרת ראה: מדרש תנאים, פרשת כי תבוא, עמ' 175-176.

19. על תשע התקנות שתיקן רבן יוחנן בן זכאי ראה: דוד מצגר, "יחוס תנאים ואמוראים (סדר רבן יוחנן בן זכאי דן בתשע תקנותיו)", דוד ברוך לאו ויוסף בוקסבוים (עורכים), ספר הזכרון לכבודו ולזכרו של מרן הגאון רבי יצחק ידידיה פרנקל (ירושלים ותל אביב: מכון ירושלים, תשנ"ב), עמ' רמ"ט-רנ"ו.

20. מכילתא דרבי ישמעאל, פרשת יתרו, פרשה א', בעריכת חיים שאול האראוויטץ וישראל אברהם רובין (ירושלים: ספרי ואהרמן, תש"ל), עמ' 203-204.

יציאתו של רבן יוחנן בן זכאי מירושלים

על הסיבות שהביאו את רבן יוחנן בן זכאי לצאת מן העיר ישנן גירסאות שונות, אך על האופן בו יצא - בארון קבורה, ישנה הסכמה בין כל המקורות. לפי דרבי נתן, נוסח א, רבן יוחנן החליט לצאת מן העיר לאחר שהקנאים סירבו להסכים להצעתו להיענות לתביעתו של אספסיאנוס שאנשי ירושלים יכנעו בפניו כניעה גמורה. רבן יוחנן התנגד למלחמה ברומאים מתוך תקווה שעל ידי כניעה יצילו היהודים את ההיכל ואת העיר מחורבן. על פי המסורת השנייה במדרש (אבות דרבי נתן, נוסח ב) החליט רבן יוחנן למסור עצמו לרומאים רק לאחר שהקנאים שרפו את מלאי המזון שהספיק לשנים רבות. שתי הגירסאות מדגישות את העובדה שהסיבות לעזיבתו את העיר היא, התנגדותו של יוחנן בן זכאי למעשיהם הקיצוניים של הקנאים - דבר המחזק, כאמור, את הטענה שהיה יוחנן בן זכאי איש מתון ולא נמנה עם מחנה הקנאים.

אולם אליה וקוץ בה. הסיפור על יציאתו של רבן יוחנן בן זכאי מירושלים ומתינתו הרבה ביחס לאחרים הביאה רבים לראות בו כבוגד וכמי ששימש מעין גייס חמישי של הרומים בירושלים. זאת הסיבה, בין היתר, לסתירות הקיימות בסיפורים על יציאתו שלא נועדו אלא ליצור סיפורות מגמתית עוינת כלפי מורשתו של בן זכאי, כפי שחלק מהכותבים ראו אותה. מכאן אנו מבינים מדוע מוזכר באבות דרבי נתן נוסח א, שהיוזמה ליצירת המגע עם אנשי ירושלים הייתה של רבן יוחנן בן זכאי בעוד שבשאר המקורות היא של אבא סקרא וכן שבמסורת המובאת באבות דרבי נתן נוסח א' לא הוזכר כלל רעב בירושלים ולכן כותב המסורת ניסה ליצור רושם שצעדו של בן זכאי מיותר שהרי לא הייתה כל הצדקה לעזוב את העיר²¹.

זאת ועוד, באבות דרבי נתן נוסח א' הוכנס הביטוי: "רבן יוחנן בן זכאי מאוהבי קיסר הוא", שנועד ממש להכתימו כמשתף פעולה עם הרומים לעולמי עד. אולם היחס הרע שקיבל רבן יוחנן בן זכאי לאחר שעזב את ירושלים, חקירתו וכליאתו בגופנא, שמצפון לירושלים, מוכיחים, כי בן זכאי לא היה כלל מאוהבי הקיסר, וככל הנראה, הקיסר גם לא ידע עליו דבר. לו היה מאוהבי הקיסר סביר להניח שהיה זוכה ליחס טוב יותר, מה עוד, שבשאר המקורות (במדרש איכה ובגיטין) הדבר כלל לא מוזכר²².

21. שלמה אבינר, "סיפור רבן יוחנן בן זכאי: "הצגה ותגובה", מים מדליו (תשנ"ה), עמ' 125-126.

22 גדליהו אלון, מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1957), כרך ראשון, עמ' 249-250.

בניגוד למחלוקת על הסיבות שהביאו את רבן יוחנן לצאת מן העיר, הרי על אופן יציאתו ישנה, כאמור, הסכמה מלאה בין כל הגירסאות. המקורות מציינים כי רבן יוחנן בן זכאי עשה עצמו מת, בין אם הדבר היה על דעת עצמו או רעיון של אבא סקרא²³, הושם רבן יוחנן בארון קבורה (ורק בגיטין מוזכר שהכניסו גם דבר מסרית, כדי להטעות את השומרים) ושני תלמידיו הרימו אותו "רבי אליעזר בראשו ורבי יהושע בדגליו". כך בלי שהשומרים בשערי העיר בדקו את ארון הקבורה הצליח רבן יוחנן למלט עצמו מירושלים והלך לאספסיאנוס.

הפגישה בין רבן יוחנן בן זכאי למצביא הרומי אספסיאנוס

המסורת יודעת לספר שכאשר נפגשו יוחנן בן זכאי והמצביא הרומי בארץ ישראל אספסיאנוס ניבא לו רבן יוחנן בן זכאי כי עתיד אספסיאנוס להיות קיסר ובשל כך אפשר לו אספסיאנוס לבקש דבר מה לאחר שנבואתו התגשמה. יוחנן בן זכאי אמר לו: "תן לי יבנה וחכמיה", ולפי חלק מהמקורות ביקש גם דברים נוספים כדוגמת פתיחת השער המערבי למשך ארבע שעות, הצלת שושלת רבן גמליאל ורופאים שירפאו את רבן צדוק²⁴. ברור שמטרתו של בן זכאי בבקשתו לקבל את יבנה וחכמיה הייתה להחיות ביבנה את היהדות הנהרסת על ידי יצירת מרכז מחודש, שעתיד היה לרשת את המקדש והסנהדרין בירושלים. אולם סיפור זה אינו מתיישב כלל עם המציאות ההיסטורית של אותם ימים. מהמקורות ההיסטוריים אנו יודעים שאספסיאנוס לא היה באותם הימים עוד מפקד הצבא הרומי בארץ ישראל, אלא היה זה בנו טיטוס. כאמור, לאחר התאבדותו של נירון קיסר עזב אספסיאנוס את ארץ ישראל והגיע לאלכסנדריה כשהוא ממתין להחלטת הסנאט על מינויו כקיסר²⁵. המשך המלחמה הופקדה בידיו של בנו של אספסיאנוס טיטוס ולכן צריכה הייתה המסורת להזכיר את טיטוס כמפקד הרומי שנפגש עם רבן יוחנן בן זכאי ולא את אספסיאנוס כפי שעשתה. נראה שהסיבה לכך הייתה שהמסורת היהודית סירבה לייחס את ההסכמה הרומית לישוב יהודים ביבנה, ובכך לתרום בעקיפין, לשיקום היהדות לאחר החורבן לטיטוס, שמוזכר בספרות התלמודית בהקשר של טיטוס הרשע, הרי עליו נאמר: "זה טיטוס הרשע שחירף וגידף כלפי מעלה" (גיטין נו, ע"ב) לכן העדיפה המסורת להחליף את שמו של טיטוס בשם אביו אספסיאנוס וכך להישאר עקבי ביחס השלילי כלפיו²⁶.

23. לפי המסופר בגיטין אבא סקרא נתן לרבי יוחנן בן זכאי עצה זו.
 24. הבקשה של יבנה מופיעה באבות, פתיחת השער המערבי מופיעה באיכה רבה, ובגיטין מוזכר שביקש את יבנה וחכמיה, את שושלת רבן גמליאל ורופאים שירפאו את רבן צדוק.
 25. טרנקוילוס, חיי שנים עשר הקיסרים, עמ' 256.
 26. מנחם שטיין, "תן לי יבנה וחכמיה", ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, 3 (תרצ"ח), עמ' 118 הערה 3 שם.

כאמור, את הבקשות מסר רבן יוחנן בן זכאי לאספסיאנוס לאחר שניבא לו נבואה שעתיד אספסיאנוס להיות קיסר - נבואה שהתגשמה כעבור שלושה ימים. עניין הנבואה נראה די מוזר, לא רק בגלל שהיה ידוע לכל תושבי הארץ כי אספסיאנוס הוא הקיסר, אלא גם משום שהדבר מזכיר את נבואתו של יוסף בן מתתיהו לאספסיאנוס כי יהיה קיסר - נבואה שהתגשמה, ובתמורה לכך זכה בחירותו²⁷. היו שטענו, אם כן, כי האגדה הועתקה מספרו של יוסף בן מתתיהו, אולם סביר יותר להניח כי אגדות עם מוטיבים כאלו היו נפוצים עוד קודם לכן בקרב היהודים וסביר אף להניח כי גם בקרב עמים אחרים נפוצו אגדות בסגנון דומה²⁸.

מקורן של אותן אגדות שחזרו על עצמן, בצורה כזאת או אחרת, היא באגדה שהייתה רווחת עוד מימי בית ראשון וגיבוריו היו הנביא ירמיה ונבוכדנצר מלך בבל. לפי האגדה שני האישים היו חברים טובים וערכו טיולים ביחד כאשר באחד מהם ניבא ירמיהו לנבוכדנצר כי עתיד נבוכדנצר להיות מלך. לאור הדמיון שבין האגדות נראה כי בעת איסוף אגדות החורבן הוחלפו, בכוונה, רבן יוחנן בן זכאי ואספסיאנוס במקומם של ירמיה ונבוכדנצר, רק משום שזכר החורבן והטראומה היו עדיין טריים בקרב האנשים והם לא רצו שהדבר יישכח במהרה, אך לא יודע אם חוברת בארץ ישראל או בבבל²⁹.

נוסף על כך, הבחירה בעיר יבנה, שאמורה לשמש עתה כמרכזו הרוחני החלופי לעם היהודי במקומה של ירושלים, נראית די תמוהה נוכח העובדה כי יבנה הייתה עיר נוכרית באותם ימים. אכן, היו שטענו כי ביבנה היו יהודים או חכמים ואולי אפילו היה קיים בה בית דין גדול מימים ראשונים³⁰, אך גם אם נקבל טענתם לא נגיע לתשובה מדוע נבחרה דווקא יבנה, שכן חכמים ויהודים היו גם בערים

27. יוסף בן מתתיהו מספר שכאשר פגש את אספסיאנוס אמר לו: "הנה אתה אומר לשלח אותי אל נירון - למה הדבר הזה? העוד יאריכו ימים נירון ויורשי כסאו זולתך? אתה אספסיאנוס, תהיה קיסר, הנה שליט יחיד אתה ועמד טיטוס בנד". יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים, ספר ג', פרק ח', עמ' 223.

28. בענין גלגוליהם של הסיפורים בתקופה הקדומה ראה עוד: "יצחק, בער, "ירושלים בימי המרד הגדול (על יסוד ביקורת המקורות של יוספוס ואגדות החורבן)", ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, 36 (תשל"א), עמ' 181-184.

29. האגדה נזכרת בספרו של הרב חיד"א (אזולאי) מדבר קדמות, ערך ירמיה. מצוטט אצל שמעון תודר, אגדת רבי יוחנן בן זכאי, האומה, 36 (טבת תשל"ג), עמ' 197-201; בער, "ירושלים בימי המרד הגדול", עמ' 185-186.

30. שטיין למשל, טוען שלפני החורבן התרכזו בה חכמי ישראל לעומת רוזנפלד שטוען כי רוב התושבים בה היו יהודים, אך לא מציין כי הם היו חכמים. שטיין, "יתן לי יבנה וחכמיה", עמ' 119; בן ציון רוזנפלד, "גלגולי משמעות השם יבנה במסורת חז"ל" בתוך אופנהיימר, אהרן ואחרים (עורכים) יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד (ירושלים: יד בן צבי, תשנ"ג), עמ' 149.

אחרות ביהודה באותם ימים. זאת ועוד, בקשתו של בן זכאי לקבל את "יבנה וחכמיה" מצויה גם בגירסה אחת בלבד (בגיטין), באחרת (באיכה רבה) יבנה כלל לא מוזכרת ובשאר הגירסאות הוזכר שכן זכאי ביקש רק את יבנה ולא מצויין "וחכמיה". כלומר, אין המסורת מזכירה כלל חכמים שבגינם ביקש בן זכאי ללכת לשם. מכאן ניתן להסיק כי המונח "וחכמיה" ויתכן שאף המונח "יבנה" הוכנסו למסורת מאוחר יותר, לאחר שכבר רבן יוחנן בן זכאי נמצא בה ובנה בה את בית מדרשו.³¹

הגעתו של רבן יוחנן בן זכאי ליבנה איננה מקרית. יבנה שימשה, יחד עם לוד ואשדוד, מושבת מעצר לאותם אנשים שיצאו למסור עצמם לרומאים ושם פיקחו הרומים עליהם. נראה אם כן, כי רבן יוחנן בן זכאי לא הגיע מרצונו ליבנה, כפי שהמסורת טוענת, אלא הוא נשלח לשם על ידי השלטון הרומי יחד עם אנשים אחרים.³² יתר על כן, מאחר ותכליתה של המלחמה שניהלו הרומים נגד היהודים הייתה לא רק לדכא את המרד, אלא גם ליטול מהם את האוטונומיה המדינית ולבטל את הסנהדרין, קשה להניח שהשלטון הרומי היה מאפשר ליוחנן בן זכאי, או לכל מנהיג יהודי אחר, להקים מרכז רוחני ביבנה במקומה של ירושלים. לפיכך את בקשתו של יוחנן בן זכאי ניתן להסביר רק כמעין בקשה שביקש מהמפקד הרומי שיינתן לו חופש פעולה ביבנה, לאחר שכבר הוחלט לשלוח אותו לשם, ולא ינהגו בו כדרך האסירים האחרים.³³

אכן נראה, כי בקשה זו נענתה לאור התפתחותה של יבנה בימים שלאחר המלחמה. אז הגיעו אליה חכמים נוספים שהצטרפו לרבן יוחנן בן זכאי וקיבלו את סמכותו. בית מדרשו הלך וגדל והוא הפך לבית דין גדול ללא אישור (או הסכמה שבשתיקה) מהרשות הרומאית. זה קרה גם כאשר נטל רבן יוחנן בן זכאי לעצמו ולבית דינו סמכויות דתיות שהיו בידי בית הדין שבירושלים, כגון קביעת מועדים וראשי חודשים. אך התפתחות זו של יבנה הייתה, כאמור, לאחר המלחמה, כאשר המשטר הרומי החמור רפה במקצת, ולא לפנייה, כפי שניסה שטיין לטעון.³⁴

31. אלון, מחקרים, עמ' 220, עמ' 223; ספראי, "התאוששות היישוב היהודי", עמ' 27.
32. גדליהו אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1958), כרך ראשון, עמ' 59; רוזנפלד, "גלגולי משמעות השם יבנה במסורת חז"ל", עמ' 150.

33. אלון, מחקרים, עמ' 238.

34. אלון, תולדות, עמ' 60; שטיין, "תן לי יבנה וחכמיה", עמ' 121.

מסקנות

הבדלי הגירסאות והדמיון בין המקורות השונים הביאו מקצת מן החוקרים לראות בסיפור יציאתו של רבן יוחנן בן זכאי ופגישתו עם אספסיאנוס אגדה, שמקום חיבורה וזמנה אינם ידועים. רבים אחרים סברו לעומתם כי אמת היה בסיפור, ולכל היותר, רק צורת הכתיבה שלו הושפעה מהסיפורים שרווחו בישראל ובבבל והיו מוכרים היטב ליהודים באותם ימים.

בין כך ובין כך ברור, כי לרבן יוחנן בן זכאי הייתה תרומה גדולה בשיקום החיים היהודים לאחר החורבן הן מבחינה ארגונית והן מבחינה רעיונית-מחשבתית. הטענה שהושמעה בשעתו כי בגד ביהודים, כאשר הלך לאספסיאנוס, איננה נכונה, שהרי כל תכליתו הייתה לשמר את התורה ולהצילה מפני הרומים. תחילה ביקש לגשר על התהום שנוצרה בחיי העם היהודי עם חורבן הבית ולכן הורה על גמילות חסדים והתאבלות בצורה סמלית³⁵. בהמשך העמיד את יבנה כמרכז ההנהגה לכלל ישראל, לאחר שהעביר לשם חלק מהסמכויות והמעשים שנעשו בבית המקדש (כמו תקיעת השופר, קידוש חודשים ועיבור שנים).

בעקבות המחלוקות שהיו לו עם מספר חכמים, מטעמים שונים, וכנראה לאחר לחץ מצד אחרים להעביר את ההנהגה לרבן גמליאל, פרש רבן יוחנן בן זכאי מיבנה וייסד לו בית דין בברור חיל. לאחר מותו של רבן יוחנן חזרו תלמידיו ליבנה, לבית מדרשו של רבן גמליאל, והמחלוקות שהיו בין השניים הלכו ונשכחו.

35. כפי שגם ר' יהושע הורה לאנשים לנהוג "יסד אדם את ביתו בסיד ומשייר דבר מועט זכר לירושלים עושה אשה תכשיטיה ומשיירת דבר מועט זכר לירושלים..." (תוספתא, סוטה פט"ו).